

מקורות לחקר תרבות ישראל • יח

שולמית אליצור • מיכאל רנד

רבי אלעזר בירבי קליר: פיוטים לראש השנה

רבי אלעזר בירבי קליר פיוטים לראש השנה

ביארה והוסיפה מבוא
שולמית אליצור
התקין מכתבי היד
מיכאל רנד

האיגוד העולמי למדעי היהדות
קרן הרב דוד משה ועמליה רוזן
ירושלים תשע"ד

מחקר זה נתמך על ידי
הקרן הלאומית למדע
(מענק מס' 234/09)

כל הזכויות שמורות
לאיגוד העולמי למדעי היהדות

מסת"ב 1-03-7418-965-978
נדפס בישראל
סדר ועימוד: אירית נחום
דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

נר לנשמת מורנו
פרופ' עזרא פליישר ז"ל
שהעמיד בסיס איתן
לחקר הפיוט לדורותיו

תוכן העניינים

יא	עם הספר
	מבוא
1	פתיחה
3	פרק ראשון: סוגי הפיוטים ותפוצתם: מבט כללי
7	פרק שני: הרכבי הקומפוזיציות ושאלות ייחוס
7	א. עלה אדר זה יום
8	ב. עלה איחוי תקע כיפור ונופש
10	ג. את חיל יום פקודה
19	ד. אדן חוג היקומך
23	ה. אופד מאז לשפט היום
28	ו. ... ממספר פקד
29	ז. אנסיכה מלכי
30	ח. ... זכר יסוד עמודי עולם; אמלל בכל לב
31	ט. אדיר בעוז שבעה דר
36	י. אב מצא הנחה
38	יא. מלך אדיר המלוכה
39	יב. מלך אזור גבורה
44	יג. מלך אוהב נקיי כף
45	יד. מלך אחד ומיוחד
46	טו. מלך אפוד כתר מלוכה
50	פרק שלישי: תבניות הפיוטים
50	א. השבעתא והשלמת הקרובה
52	ב. הקדושתא
60	ג. התקיעות
68	ד. היוצרות
74	פרק רביעי: דרכי שירה
74	א. משקל
78	ב. חריזה
83	ג. קישוטי תבנית
	1. מילות קבע 83 2. פסוקי מסגרת 85 3. סיומות מקראיות 85
	4. נושאי קבע 86 5. רפרינים 88
89	ד. כינויים, מטפורות ודימויים
92	ה. אמצעים רטוריים אחרים
	1. שאלות רטוריות 92 2. דרשות אנלוגיות 93

3. תקבולות ניגודיות והקבלות הפכים 96 4. לשון נופל על לשון 96
5. שיבוץ פסוקי מקרא 97 6. סיטואציות השיח 98

103	פרק חמישי: ענייני לשון וסגנון
103	א. רובדי לשון
108	ב. לשון פייטנים: חידושי מילים וצורות
111	ג. צירופי סמיכות פייטניים
113	ד. לסגנון הפיוטים
115	פרק שישי: ענייני ראש השנה בפיוטים
115	א. יום הדין
121	ב. מראשית ועד אחרית
123	ג. מלכיות, זיכרונות ושופרות
	1. מלכות 123 2. זיכרונות 126 3. השופר 127
128	ד. בריאת העולם
129	ה. האבות והאימהות
	1. זכות האבות ותפילתם 129 2. קריאת פרשת פקידת שרה 133
136	ו. עולם המלאכים והמרכבה
140	ז. ראש השנה ושבת
144	פרק שביעי: מקורות הפיוטים
144	א. מקורות מדרשיים
154	ב. מקורות בתפילה ובפיוט
	1. תקיעתא דבי רב 154 2. הסילוק 'ונתנה תוקף' 155
161	פרק שמיני: מנהגי ראש השנה
161	א. מספר ימי החג
161	ב. הקריאה בתורה וההפטרה
164	ג. מנהגי תפילה
166	ד. מספר קולות השופר
168	ה. תענית בערב ראש השנה
169	ו. ראש השנה שחל בשבת
171	פרק תשיעי: דרכי הההדרה

פיוטי ראש השנה

	שבעות
177	א. עלה אדר זה יום
187	ב. עלה איחוי
	קדושתאות
190	ג. את חיל יום פקודה

261	ד. אדן חוג
294	ה. אופד מאז
361	ו. ... ממספר פקד
	תקיעות
372	ז. אנסיכה מלכי
430	ח. ... זכר יסוד עמודי עולם
	פיוטים המיוחסים מספק
	קדושתאות
433	ט. אדיר בעוז שבעה דר
452	י. אב מצא הנחה
	השלמת קרובה
460	יא. מלך אדיר המלוכה
	יוצרות
462	יב. מלך אזור גבורה
482	יג. מלך אוהב נקיי כף
488	יד. מלך אחד ומיוחד
493	טו. מלך אפוד כתר מלוכה

נספחים

509	נספח א: קדושתא לראש השנה שחל בשבת
534	נספח ב: פיוטי קדושה הבאים בצד פיוטים קליריים לראש השנה
539	נספח ג: פיוטי סיום לתקיעות
541	א. פיוטים קדם-קליריים
547	ב. פיוטים המתאימים לקלירי או לזמנו
560	ג. פיוטי סיום לזיכרונות על עקדת יצחק
571	ד. פיוטים נוספים

מקורות הפיוטים ותיאורי כתבי היד

579	מקורות הפיוטים ונתונים נוספים
579	א. עלה אדר זה יום
580	ג. את חיל
586	ד. אדן חוג
587	ה. אופד מאז
589	ז. אנסיכה מלכי
591	יב. מלך אזור גבורה

594	תיאורי כתבי היד
594	א. עלה אדר זה יום
595	ב. עלה איחוי
595	ג. את חיל
611	ד. אדן חוג
613	ה. אופד מאז
617	ו. ... ממספר פקד
618	ז. אנסיכה מלכי
621	ח. ... זכר יסוד עמודי עולם
621	ט. אדיר בעוז שבעה דר
621	י. אב מצא הנחה
622	יא. מלך אדיר המלוכה
622	יב. מלך אזור גבורה
626	יג. מלך אוהב נקיי כף
626	יד. מלך אחד ומיוחד
626	טו. מלך אפוד כתר מלוכה
627	נספח א: קדושתא לראש השנה שחל בשבת
627	נספח ב: אכתיר זר נואי
628	נספח ג: פיוטי סיום לתקיעות
	א. אחוז נא במשפט 628 ב. [א]חת ל[... ב...]
629	ג. אסירי תקוה 628 ד. אנא ממליך ומסיר 629 ה. כפקדתה אם 629
	ו. אסופים אסופי אשפתות 629 ז. קול יתקע לאסוף נדוחים 629
	ח. אב לא חמל 629 ט. אב לא חס 631 י. אב לא חשך בנו 632
	יא. אדיר המלוכה מושל בגוים 632 יב. תזכור רחמין 632

מפתחות

635	סמלי כתבי היד
636	מפתח הקיצורים הביבליוגרפיים
659	מפתח כתבי היד
666	לוח הכינויים
674	מפתח הכינויים
690	מילים וצירופי לשון הנידונים בספר
692	מפתח כללי
701	מפתח לשונות תפילה
704	מפתח הפיוטים הנזכרים בספר
713	מפתח הפיוטים הנדפסים בספר

עם הספר

מִלֵּךְ, זְכוֹר אֶחָז קֶרֶן!

במילים קצרות אלה, מתוך אחד הפיוטים שבספר, מתגלה גאונותו של הפייטן הגדול, ר' אלעזר בירבי קליר. בארבע מילים הוא הצליח לקפל את שלושת הנושאים העומדים במרכז של ברכות היום המיוחדות בראש השנה: המלכות, הזיכרון והשופר ('קרן'), וזאת במבע של תפילה, המבקש שהקב"ה יזכור לנו ביום הדין את זכות עקדת יצחק, שסמלה הוא האיל שנאחז בסבך בקרניו. ואם בארבע מילים הצליח הפייטן לקפל משמעויות כה רבות, אפשר רק לשער מה גדול העושר שבאוסף הענק של כל פיוטיו ליום הדין. זכות גדולה נפלה בחלקנו לעסוק בפיוטים אלה, ללמוד את התורה האצורה בהם, להנגישם ולהגישם לכל אוהבי שירתנו הקדומה.

*

המפעל של הוצאת פיוטי ר' אלעזר בירבי קליר הוא פרי המפגש ביני לבין ד"ר מיכאל רנד מאוניברסיטת קמברידג' (וקודם לכן – מעובדי המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית), מפגש שבו התברר שלשנינו חלום משותף: הוצאה לאור מתוקנת של פיוטי ר' אלעזר בירבי קליר. אני התוודעתי לפיוטי הקלירי כבר בשחר ילדותי, בשבתי בצד אבי, מאיר חובב ז"ל, בשיבת 'עץ חיים' שבה נהגו לומר את הקדושתאות הקליריות לארבע הפרשיות לאחר חזרת הש"ץ, ובצפתי באמי, ד"ר לאה חובב ז"ל (שהיום חל יום פטירתה), בעת שהתכווננה לבחינות המוסמך בהנחיית פרופ' חיים שירמן. משבגרתי שבתי לעסוק בקלירי פעם אחר פעם לאורך דרכי המחקרית. מיכאל רנד הגיע אל פיוטי הקלירי מכיוון חקר הלשון ונשבה גם הוא בקסמו, ומובן שהוא קיבל בהתלהבות את הצעתי לשתף פעולה בהוצאת פיוטי הקלירי.

מיכאל רנד נטל על עצמו את המלאכה המייגעת של בדיקת מאות כתבי היד, רישום מלא של שינויי הנוסח וכתובת תיאורים מפורטים של כתבי היד. משימה זו קשה ביותר, והיא דורשת מיומנות רבה והבנה מעמיקה בפיוטים. מיכאל לא הסתפק בהעתקת הפיוטים, אלא טרח לשחזר את הטומוסים שקרעיהם פזורים בין האוספים של קטעי הגניזה הקהירית, צירף פירור לפירור ודף לדף, ואף עמד – במידת האפשר – על היבטים קודיקולוגיים המאפשרים לשחזר את הקונטרסים המקוריים. כמות צירופי קטעי הגניזה המצוינים בספר היא ללא תקדים. בחינת הקודקסים אף הניבה פרי מחקרי חשוב: בזכותה הצליח מיכאל לגלות ולשחזר את הסילוק של הקדושתא 'אדן חוג', פנינה ספרותית בעלת ערך עצמי רב, הזורעת אור גם על פיוט ידוע אחר, הוא הסילוק הקדם-קלירי 'ונתנה תוקף'.

איסוף הפיוטים נעשה על בסיס מאגר הנתונים המקיף שבמפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר שעל יד האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. מיכאל בחן גם אוספי גניזה שטרם קוטלגו, ובראשם האוסף שבספריית ג'ון ריילנדס שבמנצ'סטר. גילוי חשוב במיוחד של מיכאל באוסף זה הוא שריד מסדרת תקיעות קלירות בלתי ידועה לראש השנה שחל בשבת (פיוט ח). גם יתר קטעי הגניזה הנזכרים בספר שמקורם באוסף ריילנדס נתגלו על ידי מיכאל רנד.

כל כתבי היד המשמשים כנוסחי יסוד של הפיוטים הוגהו גם על ידי. שחזור הקומפוזיציות וקביעת הנוסח הסופי של הפיוטים, בעיקר במקומות שבהם הצענו תיקון לנוסחים שבכתבי היד, נעשו תוך דיון מחקרי משותף ביני לבין מיכאל. אני הוספתי לפיוטים ביאור מקיף וכתבתי את המבוא המחקרי של הספר ואת הנספחים, לאחר שמיכאל ההדיר את גם הפיוטים המופיעים בהם. מיכאל קרא כמובן את כל הספר, והערות רבות שלו משוקעות בו. פיוטים אחדים הנדפסים בספר ידועים ממחזורי אשכנז, אחרים ראו אור (לעתים במקוטע) במחקרים שונים, אך כמה יצירות גדולות וחשובות מתפרסמות כאן לראשונה. גם הפיוטים המוכרים מן המחזורים, שכבר זכו בעבר למהדורתו המצינית של דניאל גולדשמידט, זוכים כאן לפנים חדשות. ביסוס המהדורה על קטעי גניזה קדומים ולא על מחזורים אירופיים אפשר לא רק לדייק בנוסח זה או אחר, אלא גם לצרף לקומפוזיציות הפייטניות קטעים מקוריים בלתי ידועים: אין אפילו אחת מן היצירות המפורסמות שלא הוספנו לה כאן קטעים חדשים שטרם נדפסו, כרהיטים וקטעי סילוק בקדושתאות, חלקים מרכזיים מן התקיעות או מאורה ואהבה במערכת היוצר. גם במקרים אלה אין אנו מגישים אפוא רק יין ישן בכלי חדש, אלא מזג מחודש המעניק ליצירות טעמים שטרם נודעו.

*

המחקר הגדול שלפנינו לא היה יוצא אל הפועל ללא כמה מוסדות שסייעו בידינו. המחקר נתמך במשך ארבע שנים על ידי הקרן הלאומית למדע (מענק מס' 234/09). אנו אסירי תודה לקרן על המענק שאפשר למיכאל לפנות את זמנו למלאכה. תודתנו נתונה גם לכל הספריות שבהן שמורים כתבי היד שהשתמשנו בהם, על שהתירו לנו לפרסם את החומר. באיסוף הפיוטים ואיתור מקורותיהם נעזרנו כאמור במאגרים שבמפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר; לסיוע רב זכינו גם מעובדי המילון ההיסטורי של הלשון העברית שבאקדמיה ללשון העברית, ונהנינו מהחומרים שבאתר 'מאגרים' של המילון ההיסטורי; בקריאת כתבי היד נעזרנו באוצרות שבמכון לתצלומי כתבי היד העבריים, וכן בסריקות המשובחות שבאתר מיסודו של דב פרידברג שפותח על ידי 'גזים' ובאתרים של ספריית הבודליאנה באוקספורד וספריית ג'ון ריילנדס במנצ'סטר.

כמה וכמה תלמידי חכמים וחוקרים סייעו לנו בעצותיהם ובהערותיהם, ואי אפשר למנות כאן את כולם. ראש לכולם הבחור המופלג אברהם לוין, מלומד הבקיא בפיוטים בכלל ובמחזורים רומניוטיים בפרט. אברהם קרא את רוב הספר, העיר הערות רבות ומפורטות (לעתים גם בשם אחיו, רפאל לוין), והאיר את עינינו בכמה וכמה מקומות. בשאלות הנוגעות למחזורי איטליה סייענו גם ד"ר פיטר לנרד. להערות חשובות זכינו מכמה

עם הספר

מתלמידי, וביניהם ד"ר יהושע גרנט, ד"ר עדן הכהן, ד"ר ירון זיני וד"ר אבי שמידמן. תודתנו העמוקה נתונה לכולם.

לתודה מיוחדת ראוי ד"ר שרה כהן, העובדת המסורה של המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה, אשר ליוותה אותנו לכל אורך הדרך. היא סייעה למיכאל בעת איסוף החומר, תוך ניצול אפשרויות חיפוש מתוחכמות במאגר של המפעל; היא התקינה את הספר לדפוס בשום שכל, ואף הציעה פירושים משלה לפיוטים; והיא אף סייעה בהגהת הספר וניכשה ממנו שגיאות רבות.

אירית נחום, הסדרית המיומנת, קיבלה על עצמה את המלאכה הקשה של סידור הספר בדפוס ועימודו. היא לא חסכה כל יגע כדי לשוות לספר את מראהו היפה. על ההפקה הסופית של הספר ניצח המדפיס הוותיק והמיומן שמעון חן. ראשי קרן הרב דוד משה ועמליה רוזן קיבלו על עצמם את הוצאת הספר ועמדו לימינו בכל שלבי הדפסתו. יעמדו כולם על התודה והברכה.

הספר מוקדש לזכרו של מורנו, חוקר הפיוט הדגול, פרופ' עזרא פליישר ז"ל, שנתבקש לבית עולמו ביום זה, ר"ח אב, לפני שמונה שנים. פרופ' פליישר כיוון אותי לחקר פיוטי ר' אלעזר בירבי קליר בהיותי תלמידה צעירה מאוד, כאשר הפקיד בידי את ההדרת הקדושתא הקלירית 'אחת שאלתי' לפרשת פרה. לאחר מכן הוא הציע לי לכתוב את עבודת הדוקטור על פיוטי ר' אלעזר בירבי קליר, פייטן מאוחר שחתימתו דומה לחתימת הקלירי, ולעמוד על היחס בין יצירתו לבין פיוטי קודמו הגדול. פרופ' עזרא פליישר עצמו הקדיש כמה מחקרים חשובים לעניינים קליריים, מפרסום פיוטים של ר' אלעזר בירבי קליר בהקשרים מחקריים שונים ועד לחקר חידות הקשורות בשמו ובחיו של הפייטן, שפסגתן בניסיון לפתור את חידת זמנו. יהי ספר זה נר לעילוי נשמתו.

שבח והודיה לבורא עולם, שהחיינו וקיימנו והגיענו לראות בהופעת הספר, פרי עמלנו לאורך כמה שנים. נקווה שהקב"ה יזכנו להמשיך במלאכה ולהוציא לאור כרכים נוספים של פיוטי ר' אלעזר בירבי קליר ליום הכיפורים, למועדים, לשבתות מצוינות ולשאר ימות השנה. שורות אלו נכתבות בימים קשים של 'בְּהֶלַח וְחִימָה, קָרֵב וּמִלְחָמָה', ולוואי שתקוים בנו במהרה תפילת הפייטן: 'לְצִיּוֹן תִּבְשֹׁר הַתְּנַעֲרִי מֵעֶפֶר ... רֹב שְׁלוֹם עֲטֶרֶם בְּתִקְעֶךָ בְּשׁוֹפָר'.

שולמית אליצור

ירושלים, ר"ח אב תשע"ד

מבוא

